

ЗА ИЗТОЧНИКА НА „СИРОТА ЦВЕТАНА“

ХРИСТО МАНОЛАКЕВ

Преводаческото дело на Йоаким Груев не е проучвано задълбочено. Основната причина е, че не се познават текстовете, с които той работи, от които превежда. Със сигурност се знае само, че за „Райна, княгиня българска“ използва сръбския превод на Велтмановата повест, публикуван във вестник „Србске новине“, но този текст все още не е известен.

Целта на настоящото съобщение е да уточни въпроса за източника на „Сирота Цветана“ — дали Груев превежда от оригинала, или използва превод-посредник.

Пръв Стефан Минчев изказва предположението, че „Сирота Цветана. Приказка, побългарена от Й. Груев.“ (Цариград, 1858) е побългарена не от оригинала, а от сръбския превод на повестта на Н. Карамзин „Бедная Лиза“. Но авторът не посочва нито конкретно издание, нито източника на информацията и всички следващи изследователи се придържат безкритично към това становище¹, макар че в доводите му се прокрадва определена неаргументираност.

Както е известно, Ст. Минчев пръв обстойно се занимава с проблемите на преводната литература през Възраждането. В процеса на работата си той събира сведения — „устно и писмено“ — от останалите живи книжовници, включително и от Й. Груев, „както за техните преводи, които те са направили, така и за други, направени от техни съвременници, сега неживи“². В студията си „Из историята на българския роман. Опит за литературно-исторични наблюдения върху развитието на романа през XIX век до Освободителната война — 1877 г.“ от 1908 г. Минчев обаче не споменава нищо за сръбския превод. Напротив, и за „Сирота Цветана“, и за „Невенка, болярска дъщеря“ — другата побългарена Карамзинова повест — под линия насочва към руски оригинал, докато при други примери отбелязва и литературата-посредник, ако има такава. Сведението за сръбския текст се появява в студията му „Из историята на българския роман. Побългарявания на чужди произведения“ от 1912 г. Но тук липсват конкретни данни за него. Авторът гради изводите си от съпоставката на превода с руския оригинал, при което основен аргумент за използването на превода-посредник е . . . сръбският правопис на Груев — липсата на членна форма, употребата на някои лексеми, като „позорище“, „селач“, „либа“, „закуп“, „изглядио“, „умилно“ и др.³ — което очевидно не може да се приеме за убедително.

Необходимо е да се посочи и друго. Възщност Ив. Д. Шишманов е първият, който съобщава, че първообраз на „Сирота Цветана“ е „Бедная Лиза“. Шишманов се интересува от „руското влияние“ върху Груев и по този повод в студията си „Наченки от руското влияние в Българската книжнина. (За Пушкиновия юбилей, 26 май 1899)“ цитира част от негово писмо до себе си⁴, но в студията си не споменава нищо по-сщественно за интересувания ни проблем. Вероятно и на двамата изследователи, пряко общували с него, Груев не дава информация за превода. В противен случай те из-

¹ Вж. например Димова, Я. Йоаким Груев. Живен път и педагогическа дейност. Пловдив, 1985, 67—68.

² Минчев, Ст. Из историята на българския роман. Опит за литературно-исторични наблюдения върху развитието на романа през XIX век до Освобождението — 1877 г. С., 1908, с. 5.

³ Минчев, Ст. Из историята на българския роман. Побългарявания на чужди произведения. В — Сб НУНК, 1912, кн. XXVI, с. 19.

⁴ Вж. Шишманов, Ив. Избр. съч. в 2 тома. Т. 1, С., БАН, 1961, с. 398.

рично биха споменали за това. Дори и в мемоарите си, спирайки се на книжовната си дейност до Освобождението, той отделя място единствено за работата си над Велтмановата „Райна, королева българская“⁵.

Въпросът за източника на „Сирота Цветана“ е интересен не само от литературно-историческа гледна точка. Известно е, че тя е едно от първите побългарени произведения на възрожденската литература. Съдържателните аспекти на трансформациите на руския оригинал — какво е променено, какво точно е отпаднало и какво ново е добавено от Груев — са достатъчно точно и пълно осветлени. Уточняването на източника би дало възможност да се проследи механизъмът на побългаряването — ще стане ясно дали промените се появяват в сръбския текст, или са самостоятелно „творческо“ решение на българския преводач. А това от своя страна ще позволи да се направят изводи за мотивите и подбудите на самото побългаряване; ще добием по-голяма информация и за преводаческата практика на Груев. И не на последно място, ще получим възможност в аспекта на междулитературното общуване да се разширят наблюденията ни за битуването и движението на руската литература в общобалканския литературен контекст. Но засега само ще представим сръбския превод на „Бедна Лиза“ и доказателствата, че Груев го е използвал в процеса на превода.

В Сърбия „Бедна Лиза“ се появява през 1850 г. под заглавие „Бедна Лепойка. Превод из Карамзина. Превод Ж. Т. Евтимиевић. (Србске Новине, XVII, 1850, бр. 140—143.)

Няколко факта привличат веднага вниманието.

Преводът е публикуван на страниците на в. „Србске Новине“, а Груев е негов редовен абонат от 1848—1849 г.⁶ почти до Освобождението. От същия този вестник той подбира текстове и за първите си литературни преводи — повестта на А. Велтман „Райна, королева българская“ и останалото в ръкопис историческо съчинение „Воевание Руске войске у Маџарской“⁷.

Вижда се също, че в Сърбия „Бедна Лиза“ е преведена осем години по-рано, отколкото в България.

Следователно напълно е възможно Груев да е познавал и използвал сръбския текст. Това най-общо първоначално предположение косвено се подкрепя и от неговото твърдение от писмото му до Ив. Шишманов, че до 1863 г. известната „Христоматия“ на А. Галахов е била единственият му източник на произведения на руската литература⁸. Но в нея „Бедна Лиза“ не е включена. А за „Србске Новине“ в спомените си той пише, че за един доста дълъг период вестникът е бил единствената му връзка със света⁹. Т. е. би могло да се допусне, че до тази дата — 1858 г. — Груев очевидно не притежава руския оригинал. (Това естествено не изключва възможността за странично запознаване с него, но ако беше така, струва ми се, самият той би споменал този факт.)

Сръбският превод на „Бедна Лиза“ не е адаптиран: може да се отбележи една-единствена по-съществена промяна — името на главната героиня Лиза е заменено с Лепойка, а името на Ераст е запазено. Но като цяло в него липсват съдържателни трансформации на оригинала. А Груев, както е известно, свободно „прекроява“ отделни страни от съдържанието на повестта — променя мястото на действието, поставя нови имена на героите, трансформира социалния статус на Ераст — Драган, и пр. Отликата между сръбския и българския превод може да се долови дори само от съпоставянето на техните заглавия — в първия случай текстът е обозначен като „превод“, а във втория — като национална адаптация („побългаряване“).

В „Сирота Цветана“ съществува и една друга значима промяна в сравнение с оригинала. От втората, лиричната, част на увода на „Бедна Лиза“ е отпаднал един доста обширен пасаж, създаващ „виденето“ на повествователя за миналото на опустелата Си. . . нов манастир — „Там опершиш на развалинах гробних камей. . .“ Без да се познава сръбския вариант, напълно допустимо би било да се предположи редуцирането на оригинала да не е дело на Груев. Но сега точно може да се каже, че в сръбския превод тази част от увода е запазена. Могат да се направят различни предположения за тази редукция. Подробно в техния анализ няма да навлизам, а само

* Текстът на сръбския превод ми бе предоставен от известния югославски русист Витимир Вулетић, за което му благодаря!

⁵ Вж. Груев, И. Моите спомени. Пловдив, 1906, с. 7.

⁶ Пак там.

⁷ Сръбският превод е публикуван в: Србске Новине, XVIII, 1851, бр. 75—86.

⁸ Шишманов, Ив. Цит. съч., с. 398.

⁹ Груев, И. Цит. съч., с. 7.

ше ги маркирам. В обширната литература за „Бедная Лиза“ нерядко се прокрадва мнението, че тази част от увода е доста „тъмна“ и тъйквалето ѝ в рамките на цялата повест изисква едно по-голямо интелектуално напрежение, познания за руската култура, и особено за генезиса и развитието на жанра на руската сантиментална повест. Така че, причините за отстраняването могат да се потърсят както в културното равнище и компетентност на българските възприематели, с които Груев се е съобразил, а също и в интерпретаторските способности на самия преводач, във възможностите му като адаптатор да приспособи „чуждото“ към българските реалии. (Необходимо е все пак да се отбележи, че редуциранията е доста умела и не нарушава съществено общия идеен смисъл на повестта.)

Посочените трансформации в българския вариант са индивидуално „творческо“ решение на Груев и отразяват стремежа му да приближи прозведението към потенциалните възможности на българските читатели.

Но в „Сирота Цветана“ се забелязват и други отклонения от оригинала. Без да познава сръбския превод, Ст. Минчев ги приписва на Груев. Сравнителното изучаване на трите текста — руския, сръбския и българския — показва, че те всъщност са „волюности“ на Евтимиевич, а Груев, придържайки се в случая точно към текста, с който работи, ги пренася в своя превод. И тези именно промени са най-красноречивото доказателство, че българският превод е осъществен посредством сръбския.

Какви са пропуските на Евтимиевич? Най-често това са отделни думи.

Карамзин: „В этой хижине лет за тридцать перед сим жила прекрасная, любезная Лиза с старушкою, матерью своею“¹⁰ (с. 42).

Евтимиевич: „У овой кући, пре тридесет година, живила е прекрасна Лепойка, са старом майком своим“ (с. 536).

Груев: „В тая къщица преди тридесет годин живяла хубавица Цветана е старата си майка“ (с. 2).

В примера прави впечатление и една друга промяна. Съществителното „старушка“ в сръбския превод е трансформирано в прилагателно и цялата конструкция е пренесена и запазена и в българския текст.

Или друг случай:

Карамзин: „Все жилки в ней забились, и, конечно, не от страха“ (с. 47).

Евтимиевич: „Све су жиле нене, изумрле, и не од страха“ (с. 543).

Груев: „Всички жили ѝ премреле и не от страх“ (с. 9).

Макар и рядко, в сръбския превод отпадат и отделни изречения:

Карамзин: „Тут в глазах Лизиных, блеснула радость, которую она тщетно сокрыть хотела: щеки ее пылали, как заря в ясный летний вечер: она смотрела на левый рукав свой и щипала его правою рукою“ (с. 45).

Евтимиевич: „Тада у очима Лепойке заблеста радост, кою е она бадава сакрети хтела; она е гледала на девый рукав и щипала га десном рукою“ (с. 539).

Груев: „Цветани у очи ѝ слъзнала радост, която напусто искала да скрие; тя си гледала левый ръкав и щипала го с дясна ръка“ (с. 6).

Виден е стремежът на българския преводач да се придържа към чуждия текст. Това понякога довежда до неяснота, както е в следващия пример:

Карамзин: „Они принуждены были отдать свою землюavian за весьма небольшие деньги“ (с. 43).

Евтимиевич: „Оне су биле прину ене дати свою землю под закуп за врло малу цену“ (с. 536).

Груев: „Принудили ся да дадат земята си на исполица и най-сетне под закуп за много малка цена“ (с. 2).

След сполучливо намереното „исполица“ в следващата част на изречението Груев съвсем неочаквано въвежда сръбизма „под закуп“, чувствавайки се вероятно несигурен в превода си. Макар че би могло да се предположи и друго — да е схващал „исполица“ и „под закуп“ като две различни неща („под закуп“ в значение на „за закупуване“), към което насочва употребата на ст-

¹⁰ Цитатите се дават по: Карамзин, Н. М. Записки старого московского жителя. Избранная проза. „Московский рабочий“. М., 1986; „Сирота Цветана. Приказка, побългарена от И. Груев. Цариград, 1858. В скоби се посочва съответната страница.

пенуваното наречие за време, свързвайки двете понятия в определен логически ред. Тук е мястото да отбележа, че повечето от примерите, които Ст. Минчев отбелязва като сърбизми, всъщност не са; като такива могат да се посочат: „позорище“, „либа“, „закуп“, „по-боле“, „друга душе“¹¹.

В анализа си на превода Минчев критикува Груев, че е разрушил най-характерното за Карамзиновия стил — неговата „нежност и поетичност“; изчезнала е „живостта и картинността“ на образите, сантименталното е несполучливо побългарено. Минчев открива причините не само във възможностите на преводача, но и в необработеността на българския книжовен език. Действително подобни упреци към Груев са основателни, но само ако се съпоставя българският текст направо с оригинала. Всъщност промените отново са дело на Евтимиевич. Ето тези случаи, които анализира Минчев, но допълнени със сърбския текст:

Карамзин: „Луѓа покрывлась цветами, и Лиза пришла в Москву с ландышами“ (с. 43).

Евтимиевич: „Лугови покрили су се цве ем и Лепойка до е у Москву са киткама цвеџа“ (с. 539).

Груев: „Поляните ся покрили с Цветя и Цветана дошла в град с китки цвете“ (с. 4).

Или:

Карамзин: „Я люблю тебя!“, и сии слова отозвались во глубине души ее, как небесная, восхитительная музыка. . .“ (с. 47)

Евтимиевич: „Я любим тебе!“, и те речи одазвале су се у дублини душе нене као небесна, усхитительна свирка“ (с. 543).

Груев: „Аз тя либа!“ И тия думи екивали в дъното на душатай ѝ като небесна възхитителна свирка“ (с. 9).

И още:

Карамзин: „Никогда жаворонки так хорошо не певали. . .“ (с. 48)

Евтимиевич: „Никада птицице тако лепо ни су певали“ (с. 543).

Груев: „Никога птичките не са пели така весело“ (с. 10).

Не е възможно, а и едва ли е необходимо да се отбележат абсолютно всички примери, доказващи посредничеството на сърбския превод. Ще се спра само още на един, последен, но интересен и важен.

Става дума за новите имена, които Груев поставя на героите. Извън констатирането ѝ, на тази особеност от българския превод не е обръщано внимание. Казано по друг начин: ясно е ЗАЩО Груев заменя непонятните чужди имена „със звучни чисто български“, но КАК и КАКЪВЪ е резултатът — ето тези въпроси не са поставяни.

В поетиката на „чувствителната“ повест имената на героите имат особена роля — често са: ключ към смисъла на творбата. Наименоването на персонажите в „Бедная Лиза“ не е случайно. „Лиза“ е умалително от „Елизавета“ — древно еврейско име (Е' išebá), означаващо в превод: „бог“ — „моя клетва“, „кълна се в бога“. А „Ераст“ е име от гръцки произход (erast os) със значение „прелестен“, „мил“¹². Тази подробност не е маловажна — със смъртта си Лиза остава вярна на своята клетва, докато при Ераст разминаването между име и житейски постъпки носи определен драматичен заряд (срв. епизода на повестта). От началото на XIX век имената на Карамзиновите герои започват да се възприемат с насмешка. В своето време те като че ли най-точно предават копиежа на човека от епохата на сантиментализма към Чувственост, склонността му към меланхолична мечтателност, непреодолимия му стремеж към живот по законите на „сърцето и страстта“. Но с промяната на литературната ситуация имена като: Калист, Леон, Лилета, Филон, Ераст и др. са вече за читателите неприячни, предвзети, твърде литературни, както отбелязва Белинский¹³.

Още по-неприячни и непонятни ще са те за сърбските и българските възприематели. И макар че в Сърбия творчеството на Карамзин е много по-добре представено¹⁴, Евтимиевич заменя името на Лиза: „Лепойка“ означава „хубавица“ (от „леп“ — „хубав“). Защо Евтимиевич извършва промяната при положение, че осъществява точен превод и защо Груев не запазва името в своя

¹¹ Справката е направена в картотеката на Идеографския диалектен речник към СУ „Св. Климент Охридски“.

¹² Вж. Петровски и Н. Словарь русских личных имен. М., 1966, с. 109, 233.

¹³ Вж. Белинский, В. Подл. собр. соч. М., 1955, т. 7, 128—129.

¹⁴ Вж. Вулетић, В. Руско — српска књижевна поређења. Нови Сад, 1987, 15—40.

превод, когато то е разпространено и в България със същото значение (производно от „Лепо“, „Лепой“¹⁵) е трудно да се каже. Друго е по-важно. И сега Груев се стреми да бъде верен на изходния текст — „Лепойка“ и „Цветана“ са от едно семантично поле, а „Драган“ е калка от „Ераст“. Така че изборът на Груев никак не е случаен или фриволен — мотивиран е и е осъществен удачно в границите на онези интерпретаторски възможности, които му предоставя чуждият текст.

Сръбският превод позволява да се направят вече и някои по-задълбочени наблюдения върху Груевата интерпретация, а оттук да се проследят и възможностите, които той предоставя (а и предпоставя) за осмислянето на повестта в българския контекст.

Ще се спра само на Цветана. Промените, които търпи образът на главната героиня при българяването, са малко на брой и често остават встрани от общата инерция на отчитане „крупните“ „външни“ отклонения от оригинала. А тези, привидно несъществени, различия ясно индикират тенденцията в Груевата интерпретация.

Важна роля при изграждане образа на Лиза имат епитетите¹⁶. Тук ще разгледам единствено, употребата на епитета „бедная“. Съчетанието „бедная Лиза“ е устойчиво и постоянно в повестта — с различна семантична натовареност. Основното значение на прилагателното „бедный“ е „неимуший“, и едва на трето място е посочено „несчастный, вызывающий сострадание, сожаление“¹⁷ (Това съчетание се появява още в самото заглавие и веднага формира една двойна гледна точка към текста — насочва читателя към нещастieto на героинята, но и към съчувстващия ѝ повествовател.) Вътре в текста то е употребено шест пъти в различни сюжетни и комуникативни ситуации, от различен отправител на съобщението — повествователят, самата Лиза, съселяните ѝ — както с основното, така и с преносното си значение. Движението между тях е детерминирано от настъпилите промени в живота на Лиза — смъртта на баща ѝ, която е в досюжетното време, но рефлектира върху съдбата ѝ, и изоставянето ѝ от Ераст. Ето тези случаи:

I. Карамзин: „... воспоминание о плачевной судьбе Лизы, *бедной Лизы*“ (с. 42).

Евтимиевич: „... спомен плачевне судбине Лепойке, *бедне Лепойке*“ (с. 356).

Груев: „... за плачевната съдба на сирота Цветана“ (с. 2 — разр. моя).

II. Карамзин: „Уже ли ты обманешь *бедную Лизу?*“ (с. 47).

Евтимиевич: „Зер бы ты преварио *бедну Лепойку!*“ (с. 543) Груев: „Лема щеш иде да мамиш сирота Цветана!“ (с. 10 — разр. моя).

III. Карамзин: „Помни, помни свою *кедную Лизу*“ (с. 52).

Евтимиевич: „... опомени се, незабрави твою *бедну Лепойку*“ (с. 544).

Груев: „... смиялявай, незабравяй твоя сирота Цветана.“ (с. 16 — разр. моя).

IV. Карамзин: „Лиза, оставлена, *бедная* лишилась чувств и памяти“ (с. 52).

Евтимиевич: „И Лепойка, оставлена, и е р е њ а, лишила се чувства и памети“ (с. 544 — разр. моя).

Груев: „Цветана, оставена, з л о ч е с т а, забравила ся и изгубила си памет“ (с. 17 — разр. моя).

V. Карамзин: „... скажи, что *бедная* Лиза велела поцеловать ее“ (с. 54).

Евтимиевич: „... кажи да ти е *кедна* Лепойка казала да полюбиш...“ (с. 547).

Груев: „... кажи ѝ, че к л е т а т а Цветана ти каза да целунеш...“ (с. 20 — разр. моя).

VI. Карамзин: „... там стоит *бедная* Лиза“ (с. 55).

Евтимиевич: „... тамо уздише *бедна* Лепойка“ (с. 547).

Груев: „... там въздиша сирота Цветана“ (с. 21 — разр. моя).

За да съм точен, ще отбележа, че епитетът „бедная“ е употребен още един път, но този път към майката на героинята:

VII. Карамзин: „К тому же *бедная* вдова...“ (с. 43).

Евтимиевич: „При том *бедна* удовица...“ (с. 536),

Груев: „При това к л е т а т а вдовица...“ (с. 3 — разр. моя).

От примерите се вижда, че в сръбския текст епитетът е запазен (изключение е IV). При Груев срещу „бедная“ стои „сирота“. Ако приемем, че „сирота“ е употребено като „съществително общо“

¹⁵ Вж. Илчев, Ст. Речник на личните и фамилни имена у българите. С., БАН, 1969, с. 301.

¹⁶ Ковалевская, Е. Анализ текста повести Н. Карамзина „Бедная Лиза“. — В: Язык русских писателей XVIII века. Л., 1981. 176—193 и др.

¹⁷ Вж. Словарь русского языка XVIII в. Л., 1984, вып. 1, 157—158.

(героиниът е на Н. Геров), то има значения: „1. сирак; 2. сиромаш в значение на „достойния за жаление: горький, злочестый, клятый“ и т.н.¹⁸ Ако пък приемем, че е прилагателно от женски род, от „сиротен“, то значенията му са: „1. сирашки; 2. нещастен, злочест“¹⁹. Така или иначе, очевидно е, че в „Сирота Цветана“ преносното значение на постоянния епитет „бедний“ става основно. Вижда се също, че в българския превод употребата на „сирота“ не е постоянна. Груев използва епитети от семантичното поле на „нещастен“ — „сирота“, „злочеста“, „клета“, дори и тогава, когато контекстът насочва към характеризиране и имущественото състояние на героиня (II, VII). Смесово по-различен нюанс има присъствието на „бедная“ в пример (I) — разкрива гледната точка на повествователя към сюжета, знаешият му за историята, която читателят тепърва ще узнае. В този аспект употребата на „бедная“ — „сирота“ в (I) е твърдствена по смисъл с тази в заглавието. Със синонимите на „сирота“ — „злочеста“ и „клета“ Груев директно назовава душевното състояние на героинята, но затваря интерпретацията на предварително определена плоскост — на жалостиво-съзливо съчувствие към съдбата на Цветана. Тази тенденция същия се долавя още в превода на Евтимиевич, по цялостно се разгръща в български я инвариант, което от своя страна неизбежно повлиява върху възприемането на повестта от българските читатели.

Непознатият досега сръбски превод на „Бедная Лица“ уточнява представата ни за възможностите на Груев като преводач. С новата информация той вече по-трудно се вмества в утвърдените стереотипи, модели и изследователски клишета. Да, акцентът ще продължава да се поставя върху побългаряването; да, Груев се дистанцира от чуждия текст, по той се и придържа към него; а да не забравяме и удачно въведените елементи от поетиката на фолклора в „Сирота Цветана“. Но, за да се разкрие цялостния му облик на преводач, е необходимо да се издирят и изследват източниците и на останалите му преводи.

ДУЕЛЪТ ИВАН ВАЗОВ — ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ

(Историята на една вражда)

РОСЕН ТАХОВ

Ако един ден историята на българските литературни нрави бъде написана, в нея непременно ще има глава с едрото заглавие „ДУЕЛИ“. Дуели не като метафора на словесни битки, а като истински двубои с шпага или дикталет в ръка. Имало е у нас рицари на перото. Имало е обаче и рицари на оръжието. Имало е рицари на честта! Ако войната е продължение на политиката с други средства, то и дуелът е продължение на литературната свада с други средства (etimологически *duel* идва от лат. *duellum*, старинна форма за *bellum* — *война*). До него се стига тогава, когато думите са изчерпани. Когато острието им е изхабено. Когато силата им е изразходвана. Дуелът документира безсилнето на словото¹.

Отдавна се занимавам с тази проблематика и съм издирил над двадесет подобни схватки. Към сабата или револвера са посягали утвърдените писатели и творци, които тепърва ще се доказват, повече или по-малко известни поети, разказвачи, публицисти. . . Ние, разбира се, нямаме своя

¹⁸ Вж. Н. Геров. Речник на българския език. С., 1978, т. 5, с. 167.

¹⁹ Вж. Речник на съвременния български език. С., БАН, 1959, т. 3, с. 204.

¹ Най-пресният пример е от тази година. При един сблъсък с Енчо Мутафов Анжел Вагенщайн иронично предложи да му обяви дуел. Той писа: „Това ще е доста сложно, като се знаят трудненията с оръжието в предизборната кампания. Пък и при нашите празни магазини едва ли ще намеря ръкавица, за да Ви я хвърля в лицето. Освен това далеч не съм Пушкин, макар че Вие натрапчиво ми напомняте с нещо за талантния интригант Дантес.“ (Вж.: Е. Мутафов. Едно предложение. — Демокрация, № 82, 28 май 1990; А. Вагенщайн. Приеман предложение. — Дума, № 63, 5 юни 1990.)